

Євген НАХЛІК

ЛЕГЕНДА ПРО ЗОЛОТІ ВОРОТА В КИЄВІ У ВАРІАНТАХ
М. ГРАБОВСЬКОГО І П. КУЛІША

Князь Михайлик, молодий лицар (семиліток), – це одна з богатирських постатей українського героїко-легендарного епосу. За народною легендою, що налічує кільканадцять варіантів, татари, обступивши військом княжий Київ і бачачи, що їм не оволодіти містом, поки його захищає чудодійний богатир Михайлик, поставили перед киянами вимогу: віддати їм незвичайного лицаря, інакше вони зруйнують місто. Порадившись, малодушна київська громада одностайно погодилася. Ображений і засмучений такою "поганою" (у деяких буквальных записах прямо: "гов...ною") радою киян, Михайлик сів на свого чарівного коня, узяв київську святиню – Золоті ворота на спис (ратище або до стремен) та й поїхав до Царгорода. Закінчується легенда есхатологічним мотивом: мовляв, слушного часу Михайлик повернеться до Києва і поставить Золоті ворота на властиве їм місце. У низці варіантів чарівничий герой фігурує семилітком, в інших має більше років, але, як слушно зазначив М. Грушевський, "рація теми лежить, власне, в ранній молодості героя. Правдоподібно, сім літ означає тут наперед пересунений термін військової дозрілості <...>" [1, с. 341]. За спостереженням М. Костомарова над цим переказом, "семилітний богатырь – тип народної надєжды на грядущие поколения, идеал нестарєющейся, вечно юной, всегда обновляющейся силы народа <...>" [2, с. 87].

Уперше текст народної легенди про Михайлика та Золоті ворота опублікував польською мовою у своїй праці "O gminnych ukraińskich podaniach" [3] письменник-романтик, представник української школи в польській літературі Міхал Грабовський, який мешкав тоді у родовому маєтку в с. Олександрівка (тепер Кіровоградська область). За його словами, він з подивом почув звістку про Золоті ворота ("powiastkę o Złotej Bramie", як гадав, "bęдаса, może, tylko uroetyzowaniem historycznego zdarzenia", тобто події) навесні 1845 р., оглядаючи по дорозі стародавній – з часів монголо-татарського нашестя – вал коло села Копачів над річкою Стугною, що на півдні від Києва [4, с. 160, 161]. Проте цей першодрук легенди (точніше, її переказу-перекладу) в малопоширеному серед української і російської громадськості польському журналі, що виходив у Вільні, залишався невідомим дослідникам понад чотири десятиліття, аж поки його не передрукував знову ж таки польською мовою О. Веселовський у замітці "Золотые врата в Киеве и Царьграде" в петербурзькому "Журнале Министерства народного просвещения" [5].

Дещо іншу версію цієї легенди пощастило записати з народних уст Пантелеймонові Кулішу під час проживання в Києві (у студентських роках – з вересня 1839 р. до кінця 1840 р. – або, ймовірно, в період з серпня 1841 р. до серпня 1845 р., коли він викладав спочатку в Києво-Печерському, а потім у Києво-Подільському дворянських училищах). Власноруч записану легенду про Михайлика та Золоті ворота Куліш

уперше надрукував ще в своїй збірці "Украинские народные предания" [6], до якої увійшли історичні перекази та фантастичні казки, зібрані ним головню на Київщині під час літніх канікул 1843-1845 рр., а також передані йому приятелями. Тут ця легенда відкриває "Отдел первый. Предания исторические", має назву "Золотые киевские ворота" і супроводжується післятекстовою поміткою "(Рассказывал один старик нищий в Киеве)" [6, с. 1] (фольклорні твори в збірці подано українською мовою, їх назви, передмова та примітки упорядника – російською). Прізвища старця не вказано, хоча під іншими народними текстами збірки Куліш послідовно зазначав імена оповідачів (можливо, це свідчення того, що легенду про Золоті ворота він записав ще на початку своєї фольклорно-збирацької діяльності). Через арешт Куліша на початку квітня 1847 р. збірку конфіскували, а тому поширення вона не набула (як фольклорну пам'ятку її перевидали в "Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете" щойно 1893 р., кн. 1).

Двома-трьома роками раніше з рукописом цієї збірки ознайомився М. Грабовський, з яким П. Куліш підтримував дружні творчі стосунки з 1843 р. Грабовський зробив детальний огляд залишеного йому Кулішем рукопису народних переказів [7, с. 2] у згаданій статті "О gminnych ukraińskich podaniach". Цілком правдоподібно, що тоді ж у тій самій рукописній збірці польський письменник прочитав і Кулішів запис легенди про Михайлика й Золоті ворота, що могло спонукати його надрукувати власний запис її (публікуючи його в "Rubon'i", Грабовський чомусь не згадав про існування Кулішевого варіанту). Куліш же, за його спогадами в 1890-х рр., хоча й знав про статтю Грабовського, та все ж, за браком часу, ніколи не тільки не читав, а й не бачив її ("Я знаю, – писав він у "литературных воспоминаниях" "Около полу столетия назад", – что Грабовский напечатал записанные мною предания польскими буквами в журнале "Rubon", но никогда не имел времени посмотреть, как он это сделал") [8].

Отже, однакова назва легенди в статті Грабовського ("Legenda o Złotej Bramie Kijowskiej") і в "Записках о Южной Руси" Куліша (в передмові – "легенда о киевских Золотых Воротах", перед текстом – "Легенда о Золотых Воротах") свідчить не про те, що Кулішеві була відома публікація Грабовського, як вважав Л. Добровольський [9, с. 45], а про те, що Грабовський перед тим, як віддати до друку свій запис легенди, ознайомився з її Кулішевою версією в рукописі "Украинских народных преданий", де вона мала назву "Золотые киевские ворота". Саме ця первісна Кулішева назва, швидше всього, спричинила подібну назву легенди у Грабовського, а вже його усний переказ свого запису Кулішеві, про що мова піде далі, міг, своєю чергою, зумовити її остаточну назву в "Записках о Южной Руси" (1856, т. 1).

Саме в цій фольклорно-літературній та історико-етнографічній збірці Куліш вдруге надрукував свій запис легенди про Михайлика і Золоті ворота в оригіналі та власному російському перекладі. У передмові до цієї публікації він твердив, що подає автентичний запис легенди з вуст "нищего старика-слепца" – "подлинный тон и склад его речи, без поправок". Згодом же в листі до М. Стороженка від 18 лютого 1885 р. Куліш, просячи його потурбуватись, щоб М. Старицький і М. Лисенко повернули йому його рукописи, які він надіслав М. Старицькому ще з Відня (1882 або 1883 р.) і яких, попри свої настійливі прохання, не отримав назад ("Во имя искры человечности, какая осталась в киянах со времён Михайла Семилитка, исторгните мою собственность у представителей малорусской народности!"), зауважив: "P.S. Легенда о Михайле Семилитке помещена в I т.

"Записок о Южн[ой] Руси", но ради цензуры я напечатал "погана ваша рада", по точному же рассказу нищего, Михайло Семилиток пророчески изрёк сице:

Ой, кияне, кияне, панове громадо!
Говняна ваша рада!.." [10]

Крім того, в "Записках о Южной Руси" легенда про Золоті ворота була надрукована в іншому правописному варіанті і, на жаль, з усуненням деяких фонетичних (переважно діалектних) особливостей першодруку (а отже, й запису): *Кіяне – Кияне; зыйшовъ – зійшовъ; пришовъ – прийшовъ; сыльный лыцарь – сильный лицарь; Цареградъ, в Царегради, у Царыгради – Царіградъ, в Цареградї; время – время* (друга половина прикладів – із "Записок..."). *Проскура* чомусь змінено на *проскурка* (можливо, з огляду на зміст, але не виключено, що внаслідок друкарської помилки в першодруці чи під час передруку).

У передмові Куліш також зазначив, що почуту від сліпого старця-жебрака "превосходную легенду о киевских *Золотых Воротах*" він "никогда ни прежде, ни после ни от кого не слышал". Найімовірніше, Куліш мав на увазі тільки народних носіїв фольклору і не враховував його освічених збирачів, бо далі в примітці до тексту легенди згадав двох своїх колег, які переказали йому цю ж легенду, почуту ними теж на Київщині: "Один из моих знакомых слышал эту легенду близ Киева несколько в изменённом виде, но не обратил на неё должного внимания. Помнит только, что в ней герой предания называется *Михайлом Семилитком*. Известный польский писатель Михаил Грабовский говорил мне, что он слышал эту легенду в Гвоздове, под Киевом, почти слово в слово так, как она у меня записана <...>" [11, с. 1, 3, 5].

Насправді Грабовський, як свідчить його нотатка до першодруку легенди, записав її "около Корaczowa w okolicach Stuhny" (це село розташоване на південь від згаданої річки, а Гвоздів, хоч і недалеко від Копачева, але на північ від неї). Чому ж у Кулішевій примітці йдеться про Гвоздів? Певне світло на це проливає інша нотатка Грабовського – у його книзі "Ukraina dawna i teraźniejsza" (Київ, 1850), де він, говорячи про вали й окопи біля Копачева, додав: "Rozszerzyliśmy się z tym w innym miejscu, opisując okolice Koraczowa, wał między Gwozdowem i Weta, i odnoszącą się do tego śliczną legendą o *Złotej Bramie Kijowskiej*" [12]. Ця нотатка в книзі "Ukraina dawna i teraźniejsza", що її Куліш мав би знати (у ній, до речі, йшлося про його археологічні розкопки) могла спонукати його зазначити місцем запису легенди с. Гвоздів. Можливо також, що Куліш неточно запам'ятав місце запису легенди Грабовським ще з його усного повідомлення йому про неї, позаяк польський літератор міг при цьому з різних приводів вести мову і про Копачів, і про Гвоздів або ж, нарешті, Куліш помилився вже при самій спробі згадати розповідь Грабовського, либонь, через добрий десяток років.

Кулішів запис легенди має за змістом низку відмінностей від її варіанта, парфразованого Грабовським у "Rubon'і" (до речі, О. Веселовський вказав далеко не на всі з них, порівнюючи обидва варіанти у вищезгаданій замітці "Золотые врата в Киеве и Царьграде").

у Грабовського:

у Куліша:

1) татари опоясували Київ валами, з яких мали намір його взяти ("opasywali" Київ "wałami, zza których brać go zamierzali"; ця інформація була	"татарин" просто "під Киев підступає";

особливо важлива для Грабовського, який займався дослідженням валів на південь від Києва); 2) імені героя не вказано ("nieznajomy bohater"); 3) пущена ним з київської вежі стріла долетіла аж до Стугни ("doleciała aż do Stuhny"); 4) помітивши стрілу, татари зрозуміли, що не візьмуть Києва, поки його захищатиме такий богатир ("Jak skoro postrzegli te strzałę Tatarowie, poznali zaraz, że Kijowa nie wezmą, bo w nim się taki bohater znajduje, którego niezmogą"); 5) за видачу їм богатиря татари обіцяють: відступити від міста спокійно і не брати з нього викупу ("że odstąpią od niego spokojnie i okupu zeń nie wezmą"); 6) отримавши ультиматум татар, кияни не знали, де шукати невідомого лицаря ("nie wiadano, gdzie szukać nieznanego im rycerza"); 7) коли кияни хотіли відправити богатиря татарам, жоден кінь, крім батьківського, не міг під ним витримати ("lecz kiedy chciano go wyprowadzić z miasta, żaden koń nie mógł go wynieść, aż sam bohater poradził, żeby z ojcowskiej jego stajni wyprowadzono ojcowskiego konia, który pod nim wytrzyma"); 8) остороги героя киянам немає; 9) від'їжджаючи, герой підніс на списі Золоті ворота ("wzniósł kopię do góry, podniósł na niej Złotą Bramę"); 10) герой завів ворота до татарського табору, а вже татари одіслали богатиря з воротами до Царгорода ("trzymając ją (Złotą Bramę. – Є.Н.) na włóczni (на списі, ратищі. – Є.Н.), powiozł z sobą do Tatarskiego obozu. Ucieszyli się bardzo Tatarzy, dostawszy bohatera i Złotą Bramę; odesłali do Carogrodu"); 11) у Царгороді героєві самого виду свя-	"лицар Михайлик"; куди конкретно долетіла стріла Михайлика, географічно не окреслено (перед тим зазначено, що татари захопили Вишгород і пішли далі на Київ); "татарин" сконстатував лише, що в Києві є "сильний лицар" (чітко не пояснено, чому татари вимагали від киян віддати їм Михайлика); відступити; з цією проблемою кияни не зіткнулися – Михайлик був загальновідомим лицарем; цього епізоду немає; Михайлик застерігає киян: "Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота"; є порівняння: "Да взяв на ратище ворота – так, як от сніп святого жита візьмеш"; не помічений татарами, Михайлик сам "поїхав у Царіград через татарське військо"; у Царіграді лицар живиться "стаканчи-

того хліба (проскури) вистачає за- мість їжі і питва ("przed nim leży chleb święty, którego widok za pokarm mu i napój wystarcza" [4, с. 161-162].	ком води" і "проскуркою" [11, с. 3-5].
---	--

Варто підкреслити: варіант Грабовського – це, власне, записана з пам'яті, та й, до того ж у перекладі, парафраза легенди; у цій трансформації не обійшлося, вочевидь, без вилучення одних нюансів (якихось окремих слів або й фраз) і додання інших. Натомість Кулішів варіант практично автентичний, а тому з фольклористичного погляду більш вартісний. Цю перевагу Кулішевих записів з народних вуст над своїми визнав, до речі, й сам Грабовський: "Wielką też Pan Kulesz miał korzyść, że zapisywał podania tym samym językiem, którym mu ich udzielono. Nieraz uważałem, że to podanie, które ja zapisałem po polsku z pamięci, on zaś odrazu słowami, które stenografował, u mnie było litografią, u niego olejnym malowidłem. Nigdy więc one nie będą miały tej wartości, co w oryginalne" [13].

Публікація легенди про Золоті ворота в першому томі "Записок о Южной Руси" привернула увагу фольклористів і стимулювала подальше дослідження цієї фольклорної теми. З'явилися друком нові записи: П. Ревякіна, який у статті "Сближения и следы" умістив легенду про "Михалка" в підрозділі "Entrückte Helden (Лицарі-невмираки)" (Основа.– 1862.– № 1) [24], М. Костомарова, який переповів "сказочную историю Михайла Семилитка" у своїй праці "Черты народной южнорусской истории" (Основа.– 1862.– № 6), І. Трусевича (Києвлянин.– 1866.– № 5), В. Менчиця (в "Малорусских народных преданиях и рассказах", виданих М. Драгомановим, К., 1876) та ін. Крім того, В. Антонович і М. Драгоманов опублікували у своєму збірнику "Исторические песни малорусского народа" (К., 1874.– Т. 1) текст Куліша з власними коментарями та новими відомостями, а В. Ляскоронський у монографії "Прошлое м. Триполья и окрестные о нём предания" (К., 1900) навів різні варіанти легенди, додавши до них і свій запис. Невдовзі наспіли ґрунтовні наукові студії фольклорної теми про Михайлика: О. Веселовського (в його "Южнорусских былинах", СПб., 1881), Л. Добровольського ("Михайло і Золоті ворота: Старі й нові записи, література до сього питання", К., 1913; до того ж автор, подав свій запис, а також український переклад парафрази Грабовського), Т. Сушицького ("До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия" в "Записках історично-філологічного відділу ВУАН", 1923, кн. 2/3). Кулішеву фіксацію легенди повністю навів М. Возняк у підрозділі "Лицарський епос" своєї "Історії української літератури" (Львів, 1920), зазначивши, що легенда про Михайлика відома не тільки з кількох записів, а й з письменицьких обробок у російській і польській літературах [14, с. 219].

Кулішів запис легенди про Михайлика й Золоті ворота – як автентичний, детальний і, що особливо важливо, україномовний – залишається і досі, поряд з найширшим і найбільш архаїчним варіантом В. Менчиця, найрепрезентативнішим серед усіх її кільканадцяти варіантів. Недарма ж Кулішеву версію передруковували як показову В. Антонович і М. Драгоманов, М. Возняк, і саме в записах Куліша й Менчиця цю легенду вміщено в збірнику "Легенди та перекази" (К., 1985) – першому окремому науковому виданні цих жанрів української усної народної творчості [15, с. 176-177].

У "Записках о Южной Руси" Куліш не тільки подав свій запис легенди про Золоті ворота і висвітлив обставини, за яких занотував її, а й висловив

припущення, що то "єсть старинное стихотворное произведение, от которого уцелел только один кусок, говорящий о его первоначальной форме". Під цим шматком Куліш мав на увазі "четверостишие":

Ой кияне, кияне, панове громада!
 Погана ваша рада:
 Якби ви Михайлика не оддавали,
 Поки світ сонця, вороги б Києва не достали!

Надбавши ж цей чотиривірш "в несколько изменённом виде" у пізнішій думі про жидівські відкупи, Куліш застеріг, що "из этого не следует, что рассказчик взял это четверостишие из думы и перенёс в легенду. Это, напротив, значит, – доводив він, – что оно сложено очень давно и обратилось в общее место, каких много и в Гомере, и в наших рапсодиях". Позаяк "народу приятно между новыми для него стихами встречать давно известные", то, "постигая это поэтическим чутьём, певцы наших украинских дум нимало не стесняются заимствованием готовых оборотов речи и даже поэтических образов из известных народу речитативов. Перенести же куплет из думы о новейшем событии в легенду о событии древнем было бы для рассказчика дело неестественным, – вважав Куліш, – потому что вообще человеческой натуре свойственно новое строить из развалин старого, но не подпирать старое выемками из нового". Цей власний психологічний аргумент Куліш доповнював покликом на ще одне своє спостереження: буцімто "ни одна история литературы не представляет примера, чтобы в какую-нибудь сказку, легенду или балладу народ вставил стихи из произведения новейшего".

Таким чином, генезу легенди про Золоті ворота Куліш запропонував виводити "из всей докозацкой эпической поэзии", з якої, на його думку, "память народа сохранила только один этот искажённый обломок" (чотиривірш), перетворивши віршований текст в "изустный рассказ" [11, с. 169-171].

Кулішеве припущення підтримав М. Костомаров. Визнаючи за легендою про Михайлика і Золоті ворота "действительное значение памятника докозацкого периода" і схилиючись до думки, що "некогда это была дума, которая утратилась и оставила по себе изустную народную легенду, в которой народ удержал от прежней думы четыре стиха, составляющие речь Михайлика к киевлянам" [16, с. 39].

Якщо Куліш вів мову про втрачений "віршовий твір" як такий, то Костомаров мав необережність вжити щодо уявного первісного тексту про Михайлика й Золоті ворота жанровизначальний термін "дума". Невдовзі костомаровську ідею необачно підхопили В. Антонович і М. Драгоманов у згадуваних "Исторических песнях малорусского народа". Натомість Л. Добровольський резонно зауважив, що твір про Золоті ворота в первісному варіанті аж ніяк не міг бути думою, позаяк вона як жанр має справу з історичним, а не епічним (героїко-фантастичним) субстратом. Ідучи за теоретичною схемою еволюції фольклорного сказання: міфічне оповідання (як явище стихійної творчості) – легенда (наслідок вже поетичної ідеалізації, тобто "надуманої творчості") – сага (героїчне сказання) – художня і передусім ритмічна обробка у віршово-епічній формі (героїчна казка, пісня), – Л. Добровольський розглядав сказання про Михайлика й Золоті ворота як строкатий за генезою твір, у якому в процесі тривалої сюжетної контамінації поєдналися риси міфічного оповідання та легенди і який, принаймні, в тій частині, що стосується лицаря Михайлика, давніше протягом довгого часу функціонував у билинному виконанні, а до нас дійшов у конструkcії народної казки про минуле [9, с. 70-72].

М. Грушевський, який у четвертому томі своєї "Історії української літератури", виданому в Києві 1925 р., зробив детальний огляд варіантів легенди про Михайлика та Золоті ворота і різних трактувань її, відзначив, що ця тема є найцікавішим для українського дослідника пунктом в усій епічній традиції, бо дає змогу побачити найрізноманітніші наукові підходи до в'яснення останньої, а, крім того, становить виняткову методологічну цінність як підстава для обстоювання тези про південноруське походження певної (чи переважної) частини билинної поезії. Так О. Веселовський, розвиваючи припущення Куліша і Костомарова, розглядав легенду про Михайлика, у прозовий виклад якої вплетено віршовий фрагмент, як частку забутої південноруської поеми або навіть цілого циклу пісень про малолітнього спасителя Києва; висновок цього вченого про довге існування богатырського епосу на Русі-Україні підтримав М. Дашкевич [17, с. 235-236]. М. Возняк теж вважав, що легенда про лицаря Михайлика, яка дійшла до наших часів у "напівдумі-напівлегенді", "дає один з доказів, що сьогоднішні великоруські "билини" або "старини" київського циклу є українського походження" [14, с. 219]. "Найбільш яскравим останком билинної традиції в сучасному українському фольклорі" бачив "повість про Михайлика Семилітка і Золоті Ворота" М. Грушевський: для нього було "цілком ясно", що вона є "прозаїчним переповідженням (подекуди з захованням ритмованих розмов) старого епосу" [17, с. 67].

Ці історико-фольклорні та фольклористично-методологічні аспекти теми про Михайлика не втратили свого значення і дотепер, та для нас наразі важливішим є її ідеологічний аспект. За справедливим спостереженням М. Грушевського, "в образі Михайлика-семилітка, зрадженого київською громадою, що з Золотими Воротами – всею старою славою Києва – відходить до Царгорода, до слушного часу", відбита "найбільш яскраво з усієї усної традиції" тема про занепад "старого Києва і княжої України взагалі". Згідно з висновком дослідника, "щасливим припадком розложившись в прозовій сазі про Золоті Ворота, ся тема донесла головніші мотиви колишньої поеми і її провідну ідею – обітницю повернення колишньої слави" [17, с. 324]. Висунута О. Веселовським, підтримана М. Дашкевичем і розвинута М. Грушевським (услід за здогадами П. Куліша й М. Костомарова) гіпотеза про існування свого часу цілісної поеми про занепад і омріяне відродження Київської держави залишається привабливим і хоча й вірогідним, але все-таки припущенням. Зате не викликає сумніву, що в героїко-патріотичній легенді про Михайлика та Золоті ворота виражена національна туга за втраченою державною величчю Київської Русі і віра в майбутнє відродження Києва як столиці Української держави.

Саме так сприймав цю легенду П. Куліш, який не тільки надрукував її в "Украинских народных преданиях" і "Записках о Южной Руси", а й умонтував у текст першої редакції історичного роману "Чорна рада", завершеної 1846 р. Позаяк викладена в ній версія легенди дещо відрізняється від Кулішевого запису, вміщеного у його фольклорних збірках, й оскільки вона не увійшла в остаточний текст роману, зберігшись лише в малодоступному рукописі (автографі) його ранньої редакції, а тому залишається досі невідомою дослідникам, наведу її повністю. Описуючи в романі образи національних героїв, намальовані на мурі довкола братства на Подолі, автор зазначив:

"Намальований був там Михайло Семиліток, що виніс із Києва золоті ворота до Царя-города. Знаєте, як було лихолітте, як Батий приходив під Київ, так був, кажуть-то, у Києві такій-то славний лицар Михаїл, що войовав "чином Божим" на невірних, – пустив стрілу із лука, так стріла із Києва та аж у Копачів долетіла. А

татари стояли кошом над Стугною. От тільки що посідали обідати, тільки що татарській отаман, сівши до скам'ї, поблагославив їсти, як та стріла і встромилась йому у печеню. "Е, – каже, се ж тут є лицар сильний, не дасть він нам Києва!" Та до киян: "Оддайте, – каже, мені того лицаря, так одступлю, не руйноватиму города". Що тут робити? Думали-думали: "Оддаймо!" – кажуть, а Михайло Семиліток: "Не уздрите ж, – каже, – більш Золотих Воріт; прийдете завтра вранці і не уздрите". Та сівши на коня, обернувся назад, та й каже: "Ой, кияне, кияне, панове громада! дурна ваша рада! Якби ви мене не оддавали, поки світ сонця, вороги б Києва не достали!" Та взяв на копіє Золоті ворота, так, як от сніп хліба святого на вила візьмеш, та й поїхав до Цареграда, ніхто й не зупинив його. І стоять, кажуть, тії Золоті Ворота і досі в Цареграді, і буде колись таке врем'я, що вони вернуться до Києва. Тим-то, кажуть, як хто, ідучи мимо, скаже: "Ой золоті, золоті ворота! бути вам ізнов там, де були!" – то золото так і засяє. Як же не скаже або подумає: "Ні, вже вам не бувати в Києві, то золото так померкне. Так оця історія там на стіні у Братстві і була вимальована і підпись положено" [18].

У цьому викладі фольклорного твору про Михайлика й Золоті ворота в першій редакції "Чорної ради" (від автора, але зі збереженням народноповідного стилю) є деякі відмінності від тексту легенди, надрукованого в "Украинских народных преданиях" і "Записках о Южной Руси". Так героя названо Михайлом Семилітком, проводиря татар (монголів) – Батием, замість Вишгорода фігурують село Копачів та річка Стугна, зазначено, що Михайлик володів надлюдською могутністю ("войовав чином Божим" на невірних"), не вказано, що татари не бачили його, як він проїздив через їхній табір, і що вони увірвалися в Київ після його від'їзду. Не згадано, що Михайлик і досі живе в Царгороді на воді та проскурці. Подібний зміст подекуди передається в обох варіантах різними лексико-синтаксичними засобами, наприклад:

у записі:

От кияне шушу-шушу, і радяться
"А що ж? Оддаймо!"

А Михайлик каже: "Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачити Золоті Ворота";

у романі:

Що тут робити? Думали-думали:
"Оддаймо!" – кажуть, а Михайло Семиліток: "Не уздрите ж, – каже, – більш Золотих Воріт; прийдете завтра вранці і не уздрите".

Уміщений у рукописі "Чорної ради" 1846 р. текст легенди відрізняється також від варіанта, надрукованого М. Грабовським і відомого з його розповіді Кулішеві. Першодрук легенди в "Rubon'i" взагалі ближчий до публікації її запису в "Украинских народных преданиях" і "Записках о Южной Руси", ніж до романної версії [19]. Зіставлення варіанта Грабовського з тим, що його викладено в "Чорній раді", не свідчить про особливу залежність другого від першого. Їх зближує хіба що специфічна згадка про р. Стугну, до якої долетіла стріла богатиря (Копачів же в самому тексті Грабовського не фігурує, – тільки в примітці зафіксовано, що легенда записана коло цього села), а також чітко окреслена причина того, чому татари вимагали від киян видачі богатиря (зрозуміли, що він "не дасть" їм Києва; що вони "не візьмуть Києва, бо в ньому є такий богатир, якого вони не подужають" – "że Kijowa nie wezmą, bo w nim się taki bohater znajduje, którego niezmogą").

У кожному з трьох варіантів по-різному подано есхатологічний мотив:

• у переказі Грабовського, схильного не так до ідеологічного, як до естетичного сприймання української усної народної творчості, цей мотив, радше, сконстатовано як чарівну фольклорну умовність ("Wróci bowiem i bohater i *Złota Brama* do Kijowa; na to już niedługo czekać" – "Повернуться до Києва і *Золоті ворота*, й богатир. Цього вже недовго чекати"), хоча в підсумковому коментарі до публікації легенди польський письменник звертав читацьку увагу на те, що "oprócz poetyckiej barwy tej powiastki, proroctwa wiara gminu w niej zawarta godna jest z wielu względów zastanowienia" ("крім поетичного забарвлення цієї повістки, пророча віра простолюду, яка міститься в ній, заслуговує на роздум з багатьох поглядів") [4, с. 163];

• в оповіді сліпого старця Кулішеві підкреслено активну роль лицаря: "<...> Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місто", – отож, відбито при-таманні народові сподівання на чудодійного героя-визволителя. Як зазначив М. Костомаров, із записаної Кулішем легенди "видно, что народ питал ещё желание и надежду возобновления прежней независимости и значения Киева, выразив это в образе возвращения Михайлика в Киев с золотыми воротами. <...> Михайлик – как бы олицетворение народной самосилы, которая когда-то должна подняться" [16, с. 40];

• у "Чорній раді" ж зігноровано міфічну постать Михайла Семилітка як ілюзорну парадигму народної свідомості минулих віків і на передній план висунуто Золоті ворота як символ української державності – наголошенням на тому, що колись "вони вернуться до Києва", загалом виражено віру у відродження Української держави.

Скоріше всього, романна версія легенди є творчою контамінацією її трьох варіантів: записаного самим Кулішем (основа контамінації); переказаного йому Грабовським; схематично повідомленого Кулішеві його знайомим, який чув легенду "несколько в изменённом виде" (прикметно, що і в тому повідомленні, і в "Чорній раді" героя названо Михайлом Семилітком) [20]. Крім того, у цій художній контамінації Куліш дещо зняв з відомих йому варіантів (про що було сказано), а дещо додав від себе. Зокрема, він увів ім'я Батия, якого нема ні в його записі, ні у варіантах Грабовського та Костомарова. Щоправда, Костомаров у схематичному переказі своєї версії додав від себе, що це "тёмное предание" стосується "ужасной эпохи" Батиевого завоювання Києва [2, с. 86-87] і згодом повторив це припущення у викладі Кулішевого запису легенди, зауваживши, що зображені в ній події відбуваються, "вероятно, во времена Батия" [16, с. 39]. Про те ж, що Куліш історично ототожнював напад татар на Київ, зображений у легенді про Золоті ворота, з реальною навалою Батия, прямо свідчить заувага в "Истории воссоединения Руси". У цій історичній монографії багатовікову боротьбу галицьких і наддніпрянських українців проти "турецко-татарского общества" в помонгольську добу (XIV–XVII ст.) Куліш називав "временами борьбы потомков киевского богатыря Михайла Семилитка с потомками разорителя древнего Киева, Батия", а в примітці до імені Михайла Семилітка пояснював: "Это имя принадлежит к народным мифам. Но, по принятому способу выражать историческими именами только проявления коллективной деятельности людей, не известных истории, Михайло Семилиток фигурирует у меня наравне с исторически известным Батием. Народная легенда о защите и разорении Киева Батием записана мною от одного из киевских уличных нищих и напечатана в I-м томе "Записок о Южной Руси" [21, с. 273].

Постає запитання: чому ж Куліш усе-таки зняв виклад легенди про Михайла Семилітка й Золоті ворота з остаточної редакції "Чорної ради", яку підготував до друку в 1855-1856 роках?

На мою думку, можливі три версії:

1) з цензурних міркувань – звільняючи роман від "непевних" місць, що могли б спонукати царську цензуру заборонити його публікацію ("Теперь я брею и стригу своего Романа, чтоб можно было ему проскользнуть мимо швейцара без задержки <...>", – зізнавався Куліш у листі до М. Білозерського від 2 квітня 1855 р. [22, с. 120]), він не хотів зайвий раз ризикувати через виражену в легенді ідею відродження колишньої державницької могутності Києва як столичного міста;

2) друкуючи автентичний запис легенди в першому томі "Записок о Южной Руси", вирішив не обтяжувати "Чорну раду" повторенням контамінованого тексту легенди (утім, міг зважити передусім на те, що в літературно-наукових "Записках..." легенда сприймалася б як фольклорна пам'ятка, а в художньому світі "Чорної ради" – як вираження національної туги за втраченою державністю);

3) уміщення на початку глави V парафрази легенди про старокіївського лицаря не в'язалося з описом муру довкола братства, позаяк на тому мурі було намальоване, за версією автора роману, тільки "козацьке рицарство" [23, с. 63]; Куліш же в "Записках о Южной Руси", як знаємо, спеціально доводив, що легенда про Золоті ворота походить з докозацької епічної поезії.

Шкода, що спроба художнього використання в "Чорній раді" легенди про Михайлика й Золоті ворота в кінцевому підсумку не зреалізувалася. Усе ж, визнаючи за Кулішем беззаперечні заслуги у збереженні від забуття і у дослідженні цієї унікальної пам'ятки українського героїчного епосу, треба віддати належне цьому письменникові і як авторові першої спроби її олітературення (власне, романізації).

-
1. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.– К., 1993.– Т. 1.
  2. *Костомаров Н.* Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография.– 2-е изд.– К., 1990.– С. 87.
  3. Rubon. – 1845. – Т. 6.
  4. *Grabowski M.* O gminnych ukraińskich podaniach // Rubon.– 1845.– Т. 6.
  5. *Веселовский А.* Мелкие заметки к былинам. V. Золотые врата в Киеве и Царьграде // Журнал Министерства народного просвещения.– 1888.– Май.– С. 74-75.
  6. Украинские народные предания / Собрал П.Кулиш. Книжка первая.– М., 1847.
  7. Куліш, писав Грабовський про його записи народно-історичних переказів, "oryginalny swój rękopism mnie zostawił" (*Grabowski M.* Ukraina dawna i terażniejsza. Tom pierwszy. O zabytkach najgłębszej starożytności.– Kijów 1850.– S. 2).
  8. *Кулиш П.* Около полустолетия назад: Литературные воспоминания. Рукопис, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (Ф. 1.– № 28559.– Арк. 14 автографа-чернетки; арк. 13 зв. списку-біловика).
  9. *Добровольський Л.* Михайло і Золоті ворота: (Старі й нові записи, література до сього питання).– К., 1913.
  10. Листи Куліша до М. В. Стороженка (80-ті рр. ХІХ в.) / Подав М.Стороженко // Записки іст.-філол. Відділу ВУАН.– К., 1923.– Кн. 2/3.– С. 212. Спогад про

- сорокарічної давности запис виринув у пам'яті Куліша, очевидно, внаслідок його ознайомлення з публікацією цієї ж легенди в записі Ігнація Трусевича в упорядкованому і виданому цим київським народознавцем альманасі "Kwiaty i owoce" (Київ, 1870), що його надіслав Кулішеві його приятель ще з 1840-х рр., польський етнограф і фольклорист з Київщини Едвард Руліковський. "Kwiaty i owoce" Куліш одержав, правдоподібно, в середині 1880-х рр., бо в тому-таки листі до М. В. Стороженка – від 18 лютого 1885 р.– називав цей альманас "вышедшем недавно в Кieve" (Там само.– С. 211).
11. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш.– СПб., 1856.– Т. 1.
  12. "Ширше про це ми говорили в іншому місці, описуючи околиці Копачева, вал між Гвоздовим і Ветою та пов'язану з цим прекрасну легенду про київські *Золоті ворота*" (польськ.; тут і далі переклад Є. Нахліка за вид.: Grabowski M. Ukraina dawna i teraźniejsza. Tom pierwszy.– Kijów 1850.– S. 150). Поки що мені не вдалося розшукати це "місце" в науковому доробку Грабовського.
  13. Grabowski M. O gminnych ukraińskich podaniach.– S. 154. "Велика користь була також у тому, що пан Куліш записував перекази тою самою мовою, якою йому їх розповідали. Я не раз зауважував, що той переказ, який я записав польському з пам'яті, а він одразу ж словами, які стенографував, у мене був літографією, а в нього олійним малюнком. Ніколи, отже, вони (польські парафрази.– С.Н.) не матимуть тої цінності, що в оригіналі".
  14. *Возняк М.* Історія української літератури: У 2 кн.– 2-ге вид. перероб. Кн. 1.– Львів, 1992.
  15. Легенди та перекази / Упоряд. та примітки А. Іоаніді.– К., 1985. Щоправда, в примітці (С. 375) прізвища Вол. Менчиця (1837–1916), українського громадського діяча, фольклориста й етнографа, дядька М. Грушевського, не зазначено – очевидно, з цензурних міркувань.
  16. *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского песенного творчества // Беседа.– 1872.– Кн. 12.– Декабрь.
  17. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.– К., 1994.– Т. 4.– Кн. 1.
  18. Чорна Рада, або Нещаслива Старосвіщина. Написав П.Куліш, року Божого 1846. Автограф, зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Ф. 18.– № 31.– Арк. 45-45 зв.).
  19. Ще О. Веселовський, порівнюючи варіант Грабовського з варіантами Куліша, Ревякіна і Костомарова, відзначив, що "ближе всего этот пересказ к редакции сказания, записанной г. Кулишем <...>; там и здесь Золотые Ворота переносятся из Киева в Царьград – по идее, нашедшей выражение и в других легендах-дублетах, представлявших Золотые Ворота Царьграда – или Киева – палладиумом, с которым связана судьба города" (Веселовский А. Мелкие заметки к былинам. V. Золотые врата в Кieve и Царьграде // Журнал Министерства народного просвещения.– 1888.– Май.– С. 75).
  20. *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского песенного творчества // Беседа.– 1872.– Кн. 12.– Декабрь.– С. 40. Чи не Костомаров був тим знайомим? Адже цей друг Куліша 40 рр. згодом сам відзначив: "По известному нам иному варианту этой легенды, он (герой.– С.Н.) называется Михайло Семилиток <...>" (Там само).
  21. *Кулиш П.* История воссоединения Руси: В 3 т.– М., 1877.– Т. 3. Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого.

22. *Куліш П.* Листи до М. Білозерського / Упоряд., вступ. стаття і комент. О. Федорука.– Нью-Йорк; Львів, 1997.
23. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року // Твори: В 2 т.– К., 1994.
24. До речі, П. Куліш у рецензії "Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомповані Придніпрянцем" (Основа.– 1862.– № 1) принагідно схвально відгукнувся на ревякінський рукопис циклу нарисів "Сближения и следы", що був надрукований в "Основі" упродовж того ж року (№ 1, 2, 5, 10, 11, 12): "...звернем увагу громадську на одного тільки писателя Ревякіна, затим, що він оце недавнечко з своєю працею озвався і його ще мало хто знає, а писання його таке спірне, наче з доброго женця, що ниву свою зорав не лінуючись, посіяв добре зерно густенько й рівненько, ніде порожнього місця не покинувши. Радіючи серцем, поглядаємо ми на його працю: "Поможи тобі, Боже, добрий чоловіче!.." Вітаємо так сього ділателя чесного по самому його початку словесному. Твердо йде він своїм шляхом, і може, його шлях буде й геть-то далекий і славний" (Куліш П. Твори: В 2 т.– К., 1989.– Т. 2.– С. 542-543).

Yevhen NAKHLIK
THE LEGEND OF THE GOLDEN GATES OF KYIV
IN THE VERSIONS OF M. HRABOV'S'KIY AND P. KULISH

The article is devoted to the investigation into the texts of the legends of the Golden Gates of Kyiv, published by M. Grabovs'kyj (1845) and P. Kulish (1847 and 1856). The author envisages not only the history of the text, but also its ideological and artistic peculiarities.

Стаття надійшла до редколегії 05.10.98